

LINNÉA LINDSKÖLD

Kulturpolitik på entreprenad

Förlaget En bok för alla:s första utgivning

Idén var lika enkel som den var komplicerad, att ge ut "kvalificerad och lättillgänglig skönlitteratur" i massmarknadsupplagor och till massmarknadspris.¹ Det var ett uppdrag som riksdagen den 20 maj 1976 beslutade skulle gå till stiftelsen Litteraturfrämjandet.² Förlagsverksamheten, som fick namnet En bok för alla, skulle i trettio år komma att bedriva statligt subventionerad utgivning. Alla inblandade var dock redan från början medvetna om att det var ett svårlöst uppdrag, det finns helt enkelt inte *en* bok för alla.

Kanske är En bok för alla 1970-talets tydligaste manifestation av en välfärdsbaserad kulturpolitik. Någon form av ett statligt stöttat kvalitetsförlag hade diskuterats i decennier, men ett skarpt förslag lades först i slutbetänkandet för 1968 års litteraturutredning, *Boken* (1974). Problemet som utredningen identifierat var att bra böcker helt enkelt var för dyra och svåra att få tag på, särskilt för dem som bodde utanför de större städerna. Massmarknadslitteraturen däremot fanns lätt tillgänglig via Pressbyråns stora återförsäljarnät. Genom förlaget skulle de färskas kulturpolitiska målen om en jämlik kulturdistribution uppnås. Kännetecknande för den här perioden i svensk kulturpolitik var en strävan mot det som brukar beskrivas som en demokratisering av kulturen. Med det åsyftas att kulturen, i borgerlig "finkultur"-bemärkelse, skulle göras tillgänglig över hela landet och för alla oavsett utbildningsnivå. Däribland ingick att nå ovana läsare.

1 Stiftelsen Litteraturfrämjandet 24/6 1976.

2 Riksdagens protokoll 1975/76:132, § 13, punkt 12. Se även Stiftelsen Litteraturfrämjandet 27/1 1976, § 32.

Utöver politiska åtgärder riktade mot produktion och distribution fanns det i efterkrigstidens kulturpolitiska diskussion även tydliga förväntningar på hur den önskvärde läsaren skulle bete sig. Med inspiration hämtad från folkrörelsernas bildningsideal utvecklades den kulturpolitiska tankefiguren "strävande läsning".³ Det var en uppmaning uppifrån med innebörden att folket skulle ta ett aktivt ansvar för sin utveckling genom att läsa mer avancerad litteratur. Den strävande läsningen förväntades leda till att individen skulle utvecklas att nå sin fulla potential. Det var en förhoppning med rötter i ett bildningsideal, men den antogs också uppfylla ett instrumentellt mål, nämligen att läsaren skulle bidra till en positiv utveckling i samhället i stort. I kontrast till den aktive läsaren ställdes den passive, som tog del av undermålig litteratur och riskerade att drömma sig bort i lyckliga slut i stället för att förändra sin egen situation till det bättre. I denna studie analyseras En bok för allas första utgivning mot bakgrund av att förlagsverksamheten utgjorde en integrerad del av den välfärdsbaserade kulturpolitiken.⁴

Framväxten av välfärdssamhället medförde såväl specifika förutsättningar för konstnärligt skapande som en efterfrågan på nya former av konst anpassade till samhällets behov. En av de samtida röster som tydligast uttryckte detta var filosofen och religionsmotståndaren Ingemar Hedenius (1908–1982). Han skrev i *Liv och nytta* (1961) om vad som karakteriserade välfärdsstatens ideal. Det var, enligt Hedenius, en nyttomoral som byggde på rationalism och som skilde sig från ett religiöst sätt att se på världen: "När det gäller att motivera vilka åtgärder, som skall antas gagna den allmänna välfärden, vill välfärdsstaten inte godkänna några andra kunskapskällor än vetenskaplig forskning och sunt förnuft."⁵

Rationalismen som välfärdssamhällets mest kännetecknande drag har även lyfts fram i forskningen. Yvonne Hirdman har skrivit en välkänd kritik av det (manliga) förnuft som ville utforma ett rationellt samhälle, framför allt gällande socialpolitiken. Hon framhåller att detta projekt var utopiskt till sin karaktär.⁶

Även i den välfärdsbaserade kulturpolitiken som ofta framställts som ett uttryck för social ingenjörskonst går det att identifiera utopiska drömmar om vad som skulle hända med människor när de tog del av konst och kultur. Hedenius såg en utopisk möjlighet till frihet i detta rationalistiska ideal: "Välfärdsstatens tomhet på idéer betyder

3 Lindsköld, Erlanson & Henning 2023. Se Ambjörnsson 2017 för en analys av folkrörelsens läsideal.

4 Studien har genomförts inom ramen för projektet "Välfärdsstatens litterära paradigm: Litteraturens funktion i Sverige 1937–1976" som finansieras av Vetenskapsrådet (Dnr 2018-01078).

5 Hedenius 1961, s. 15.

6 Hirdman 2000.

en stor tolerans, och denna tolerans betyder frihet för medborgarna vid utvecklandet och tillfredsställandet av sina andliga behov.”⁷ Hedenius reflekterade vidare över möjligheten för välfärdsstaten att tillfredsställa inte bara de materiella behoven, utan även de andliga. Konsten kunde vara ett sätt, men då måste konstnärer få understöd. Men enbart stöd till konstnärlig produktion räckte inte: ”Vi borde få nya föreställningar om vad det betyder, att leva ett mänskligt liv. Den alltför stora förnöjsamheten i folkhemmet, belåtenheten med de små leksakerna, tillfredsheten med det torftiga, allt måste läggas bort till förmån för pretentioner av en helt annan storleksordning.” I slutändan var det en biopolitiskt färgad omdaning av hela människan som behövdes: ”en omställning av all den konsumtion, som nu riktar sig på dåraktiga föremål, till att gälla sådant som kan ge ett rikare liv. Det måste ske, inte bara för att vårt samhälles konstskapare skall få det bättre utan också för att välfärdsstatens invånare skall uppnå en tillvaro som verkligen är människovärdig.”⁸ Hedenius förhoppningar om hur kulturstöden skulle utformas kom i viss utsträckning att realiseras. Författare och kulturskapare tog under 1960- och 1970-talen en aktiv del i utredningsarbeten och vissa sadlade även om och blev byråkrater i kulturpolitikens tjänst.

Utvecklingen kan övergripande beskrivas som att politiker och tjänstemän ansåg att författarna hade en potentiell uppgift i välfärdssamhället, nämligen att såväl beskriva det nya som kritisera det. Och detta var en uppgift som flera författare tog sig an. Oftast var det inte välfärden i sig som författarna vände sig mot i sin roll som ”statsstödda samhällskritiker”, utan de verktyg som användes i politiken.⁹ Hur kritiken kunde te sig visar Paul Tenngart genom en studie av svenska avantgardeförfattare under andra hälften av 1900-talet.¹⁰ Utifrån ett antal författarskap identifierar han sex linjer som kännetecknar författarnas motstånd mot ett Sverige präglad av rationalism och konsensus. I protest mot den förhärskande rationalismen odlades en irrationalism, och i protest mot kollektivismen en individualism. Förnuftstro och nytta kritiserades, så även statsmaktens monopol på att formulera visionen för hur det goda samhället skulle se ut. I dessa författarskap identifierar Tenngart slutligen civilisationskritik samt en bild av vad människan, kulturen och samhället skulle kunna vara, utöver vad som rymdes mellan folkhemmets väggar.¹¹ Andra forskare har pekat på hur 1960-talets litterära estetik möjliggjorde en kritik av välfärdsstaten, men också erbjöd en möjlighet för litteraturen att bidra till en förståelse och utveckling av densamma.¹²

7 Hedenius 1961, s. 21.

8 Hedenius 1961, s. 23–24.

9 Se Bennich-Björkman 1991; Tenngart 2010; Mai 2013; Agrell 2014.

10 Tenngart 2010.

11 Tenngart 2010, s. 294.

12 Mai 2013, s. 209; Agrell 2014.

En bok för alla skilde sig från andra politiska åtgärder på litteraturområdet under 1970-talet genom den explicita kopplingen mellan kvalitetslitteratur och en specifik kulturpolitiskt artikulerad målsättning att nå nya läsargrupper. Ambitionen kan jämföras med en annan välfärdsbaserad kulturpolitisk åtgärd, produktionsstödet till litteratur som infördes 1975, som i stället riktade sig mot produktionsledet för att kvalitetslitteratur över huvud taget skulle publiceras. I jämförelse framstår En bok för alla som ett mer offensivt kulturpolitiskt verktyg riktat mot de breda folklagen. Min undersökning tar avstamp i kombinationen av en rationell och konsensusinriktad välfärdsstat och en utopisk vision av nya sätt att tänka sig människors liv, inbegripande en djup övertygelse om konstens förmåga att förändra människors inre. Utifrån denna kombination går det att urskilja en diskurs inom vilken förlagets utgivning blir förståelig som en del av den välfärdsbaserade kulturpolitikens estetik. När jag använder detta specifika estetikbegrepp är det en avgränsning från det i tidigare forskning bredare fält som rör den övergripande relationen mellan litteratur och välfärdsstat. Med termen avses de system av värderingar som bestämmer litterär kvalitet i en given politisk kontext och den konkreta läspraktik som en specifik estetik föreställdes resultera i. Ett exempel på det sistnämnda är den strävande läsningen, aktiverande i motsats till passiviserande.

I syfte att identifiera de estetiska uttryck som framstod som särskilt lämpliga för förlagets kulturpolitiska måluppfyllelse har jag granskat politiska förarbeten samt stiftelsens dokumentation i form av protokoll och andra dokument. Min analys synliggör aspekter av det jag vill benämna den välfärdsbaserade kulturpolitikens estetiska ramverk. Analysen berör även frågor om form och innehåll i En bok för allas första utgivning – sammanlagt fem titlar i november 1976 – satt i relation till den tidigare nämnda aktiv-passiv-dikotomin. Sammantaget belyser min studie hur specifika estetiska uttryck bedömts vara särskilt lämpliga för specifika kulturpolitiska åtgärder.

FÖRVÄNTNINGAR PÅ FÖRLAGET

Tidigare utgivningsexperiment med billigböcker under 1900-talet utgjorde inspiration till och motivation för ett statligt stöttat massmarknadsförlag. I det politiska förarbetet hänvisades det till Folket i Bilds (FiB) utgivning av folkböcker på 1940- och 1950-talet som bevis för att befolkningen hade ett intresse för "upplevelseläsning – även av kvalificerat slag".¹³ FiB:s utgivning ansågs ha blivit framgångsrik för att distributionen skett via bland annat arbetsplatsombud och antogs därmed ha nått nya läsargrupper. Detta var något som Litteraturfrämjandet explicit hänvisade till som

13 SOU 1974:5, s. 194.

en förebild för sin verksamhet.¹⁴ Stiftelsen startade 1965 och var ett samarbete mellan flera studie- och fackförbund. Det var på grund av kopplingen till folkrörelserna, och deras historia av smakfostran och kulturpolitiskt arbete, som de fick uppdraget.¹⁵ Relationen betonades även av stiftelsen när de anmälde sitt intresse till regeringen för att bedriva förlagsverksamhet: "Litteraturfrämjandet står mitt i folkrörelsesverige och utgör en inbyggd del i dess strävanden på kulturområdet."¹⁶ De ansågs därmed ha tillgång till alternativa distributionskedjor för att nå ut till arbetsplatser och andra sammanhang där nya läsargrupper antogs vistas. Utöver försäljning via bokhandeln, inklusive Pressbyrå, var nyckeln för det nya förlaget att ägna sig åt förmedling via bokombud.

Rent konkret innebar uppdraget från riksdagen till stiftelsen ett avtal med staten där pris och upplaga skulle följa massmarknadsutgivningen. Utredningen innehöll inga specifika instruktioner för urvalet annat än att utgivningen skulle kännetecknas av "lättillgängligt innehåll" och litteratur som var "i god mening attraktiv för en större publik utan att man gör avkall på kvalitetskravet". Det skulle också vara titlar som redan publicerats, vilket motiverades med två argument: förlagen skulle inte vilja släppa utgivna titlar till ett subventionerat förlag och intresset från läsarna förutsattes vara större för redan kända titlar.¹⁷

Efter riksdagsbeslutet i maj 1976 inledde Stiftelsen ett intensivt arbete för att komma igång med verksamheten. Ett förlagsråd inrättades med nio medlemmar, representanter från studieförbunden, bokhandlarna och författarna.¹⁸ Förlagsrådets första, konstituerande sammanträde hölls den 8 juli, och där presenterades förlagschefen

14 Se exempelvis Stahre 9/2 1976: "Naturligt nog ser vi emellertid med särskilt intresse fram emot det samarbete som genom det nya förlagets tillkomst kan komma till stånd med de stora folkrörelser som står bakom Litteraturfrämjandet. Vi ska med dem söka bygga upp en spridning av det nya förlagets böcker som blir ett återupplivande i 1970-talet av den framgång som FIB:s folkböcker en gång var på 1930-talet." För mer information om billigböcker och folkboken, se Furuland 2018.

15 Samarbetsparterna var Arbetarnas bildningsförbund (ABF), Kooperativa förbundet (KF), Landsorganisationen i Sverige (LO) samt Lantbrukarnas Riksförbund (LRF), genom Studieförbundet Vuxenskolan (SV), och Tjänstemännens Centralorganisation (TCO), genom Tjänstemännens Bildningsverksamhet (TBV). När stiftelsen bildades tog de över ansvaret för det nationella boklotteriet som bedrivits i olika samarbetskonstellationer mellan studieförbund och dagstidningar sedan 1948 under ledning av författaren Carl-Emil Englund. Utöver lotteriet bestod deras verksamhet innan En bok för alla av prisutdelning och utlysning av stipendier.

16 Stiftelsen Litteraturfrämjandet 26/3 1976.

17 SOU 1974:5, s. 196–197.

18 Förläggareföreningen hade erbjudits två platser men avsåg sig dem, eftersom de ansåg att de fick för lite inflytande över utgivningsprocessen.

Lasse Stenberg, rekryterad direkt från Bonniers. Han fick en bråd tid eftersom den första utgivningen skulle vara klar för distribution redan den 15 november. Verksamheten beskrevs vid sammanträdet som en i första hand kulturpolitisk och läsfrämjande insats. "Vi måste ha de kulturpolitiska avsikterna klara för oss och prioritera det som ger kulturpolitiska effekter", sade ABF:s representant Inge Johansson. Vid mötet diskuterades även mer principiella frågor. Det konstaterades att det var viktigt att med förlagets första utgivning signalera en klar profil. En av Litteraturfrämjandet uttalad förhoppning var att läsningen av böckerna skulle leda till att människor aktiverades till handling och blev biblioteksbesökare och bokköpare. Ord som användes vid förlagsrådets första möte signalerade att det var allsidighet som eftersöktes. Böckerna skulle utgöra "ett representativt tvärsnitt" och "en relativt bred utgivning".¹⁹ I sin redogörelse för titelval från en senare utvärdering av förlaget 1985 konstaterar Lars Pettersson att utgivningen syftade till att "väcka läslusten" snarare än att "tillgodose den".²⁰ Ett konkret resultat av den ambitionen blev att förlaget sällan gav ut mer än en bok av samma författare. Med dessa olika mål fastlagda återstod att konkretisera ambitionerna i en faktisk utgivning.

FÖRLAGET EN BOK FÖR ALLAS PROFIL OCH FÖRSTA UTGIVNING

Den 1 september 1976 antog styrelsen riktlinjer för Litteraturfrämjandets förlagsenhet. Där sades om utgivningen att den "skall främst söka nå människor som tidigare ägnat svagt intresse åt bokläsning eller tillhör köparna av så kallad triviallitteratur. Givetvis skall förlaget även vända sig till redan intresserade och vana bokläsare."²¹ Vid en läsning av riktlinjerna samt diskussionerna i förlagsrådet och i styrelsen framgår att det är distributionen av litteratur som är i första rummet, snarare än innehållet. Böckerna skulle helt enkelt nå ut och bli lästa. Därmed behövde hänsyn tas till vad läsarna ville ha, eller i alla fall vad läsarna kunde tänkas vilja ha, en förhållandevis ovan uppgift inom ramen för den offentliga styrningen av kultur och konst.²² Vid etable-

19 Stiftelsen Litteraturfrämjandet 8/7 1976.

20 Pettersson 1985, s. 197.

21 Stiftelsen Litteraturfrämjandet 13/9 1976.

22 Förlaget kan jämföras med den än i dag största utgiftsposten på litteraturområdet, nämligen statens produktionsstöd till litteratur som fördelas av Kulturrådet och infördes 1975. I litteraturstödet är det produktion av kvalitetslitteratur som ska stötta för att garantera mångfald och kvalitet i bokutgivning. Den estetiska bedömningen görs av författare, bibliotekari-er, kritiker, forskare och översättare. Att kvalitetsgranskningen utförs av professionella är tänkt att garantera att ingen politisk hänsyn tas till urvalet. Även litteraturstödet är såklart

ringen av förlaget samt i de utvärderingar och rapporter av verksamheten som följde lades vikten vid distributionen och möjligheten att nå utanför det ordinarie kretsloppet för bokdistribution. Frågan om urval diskuterades inte i särskilt stor utsträckning, vare sig i politiska dokument eller i utvärderingen av och rapporteringen om förlaget.²³

De få spår som trots allt finns i arkivmaterialet gällande utgivningens innehåll kommer från förlagsrådets första möte, de formulerade riktlinjerna för förlagsverksamheten samt enstaka intervjuer om förlaget. Av riktlinjerna framgår att det från början fanns en klar linje vad gällde genrer och form, men även vilken typ av författarskap som skulle lyftas fram. Det kan förklara varför innehållet i övrigt inte diskuterades, motive-rades och utvärderades lika ingående som frågan om distributionsvägarna:

Den skönlitterära genren skall dominera, men reseskildringar, naturböcker, memoarer och aktuella faktaböcker kan förekomma. Böckerna skall vara underhållande och av god litterär kvalitet, dvs. berättande i ordets bästa och egentliga betydelse. Strävan skall vara att i största utsträckning lansera arbeten av nu levande författare, som inte rönt den uppmärksamhet och spridning de förtjänar. Svenska och utländska klassiker bör uppmärksammas i utgivningen liksom översättningar, särskilt nordiska, med underhållningsvärde och hög litterär kvalitet.²⁴

”Berättande i ordets bästa och egentliga betydelse” utgör, som framgår, ledorden för utgivningen, något som knyts till fler genrer än skönlitteratur. I en intervju i tidningen *Land* sade stiftelsens direktör Rune Ovik om urvalet: ”Vi kommer att lägga ner stor omsorg och möda på bokvalet och räknar med ett nära samarbete med författare och förlag i vår strävan att bjuda böcker för olika behov och smakriktningar – underhållning och god förströelse såväl som läsning för eftertanke och begrundan.”²⁵ Att kvalitetsbegreppet sätts i relation till underhållning visar på en specifik definition av kvalitet som, utöver en mångfald av genrer, avgränsas till litteratur som är nöjsam att läsa. Det är berättelsen i sig som är det viktiga, inte huruvida den uppstår i en skönlit-

en välfärdsbaserad åtgärd, men där välfärden på ett egendomligt vis har varit riktad mot just de fysiska böckerna. Att dessa även ska läsas av någon är inte lika relevant, för att hårdna det.

23 Stiftelsen Litteraturfrämjandet 8/7 1976. Medlemmarna i rådet utöver Stenberg var Nils Thedin (Kooperativa), Hans Molander (Svensk bokhandlareförening), Härje Larsson (LO), Torbjörn Båth (TCO), Inge Johansson (ABF), Hans Davidson (LRF) samt författaren Benkt-Erik Hedin som framför allt skrev poesi och lättläst. Det första protokollet var ett diskussionsprotokoll, därefter fördes enbart beslutsprotokoll.

24 Stiftelsen Litteraturfrämjandet 13/9 1976.

25 Stahre 9/2 1976.

De fem romaner som gavs ut i november 1976 hade en enhetlig formgivning. Foto: Suss Wilén.

terär eller icke-skönlitterär form. Trots denna ambition var de fem första titlarna som utgavs alla romaner:

- Sven Edvin Salje: *På dessa skuldror*, Sverige, först utgiven 1942
- Ivar Lo-Johansson: *Gårdfarihandlaren*, Sverige, först utgiven 1953
- Tove Ditlevsen: *Två som älskar varandra*, Danmark, först utgiven på svenska 1961, på danska 1960
- Karl Rune Nordkvist: *En dag i oktober*, Sverige, först utgiven 1972
- Max von der Grün: *Halt väglag*, Tyskland, först utgiven på svenska 1975, på tyska 1973.²⁶

Böckerna gavs ut i 40 000 exemplar vardera och såldes slut på en månad. Ett tilltryck om 10 000 per titel gjordes i december och alla böcker var slutsålda efter årsskiftet 1977 – en stor framgång för projektet.²⁷ På försättsbladen stod det:

²⁶ Ditlevsen 1976; von der Grün 1976; Lo-Johansson 1976; Nordkvist 1976; Salje 1976.

²⁷ Brev från Rune Ovik till stadsbibliotekarie Bengt Holmström 9/6 1977.

En bok för alla ska vara underhållande och spännande. Den ska handla om verkliga människor, onda och goda, hur de lever, tillsammans och i ensamhet, hur de tänker om sig själva och om det som händer och finns omkring dem. Böckerna ska roa och oroa, angå, stanna kvar i minnet.²⁸

Även här återfinns "underhållande" som centralt begrepp. Detta följdes av en kort beskrivning av Stiftelsens verksamhet och att utgivningen bedrevs med statligt stöd. Omslagen var enhetligt utformade i blått, rött, gult eller grönt. Baksidestexterna hade en kort beskrivning av innehållet och avslutades med en mening av förmedlande karaktär. På ett av försättsbladen fanns det även kort information om författaren. Autenticitet, att författarna har förstahandskännedom om det de beskriver, framstår som angeläget för utgivningen. Till exempel framkommer i den korta författarbiografin till *Halt väglag* att författaren varit verksam som gruvarbetare och "för den som varit med i arbetslivet blir skildringen ännu mer spännande".²⁹ Även i paratexten till *En dag i oktober* betonas författarens arbetslivserfarenhet, både han och hans far har arbetat vid järnvägen.³⁰

De estetiska uttryck som skulle vägleda urvalet för utgivningen och därmed uppfylla förlagets kulturpolitiska syften kan således sammanfattas med berättande, realism ("verkliga människor") och autenticitet. Till detta kommer även andra värden som efterfrågades: allsidighet, i bemärkelsen ett brett urval av genrer, samt verkens förmåga att underhålla läsaren.

En övergripande iakttagelse av de fem verken som gavs ut i denna enhetliga formgivning är att de ger uttryck för olika grad av aktivitet och passivitet inför livets utmaningar. I det följande gör jag några nedslag i verken med fokus på huvudpersonernas förmåga till handlande.

Två aktiva huvudpersoner, dock med olika inställning till hemmets möjligheter, återfinns i *Gårdfarihandlaren* och *På dessa skuldror*. Ivar Lo-Johanssons tonåriga gårdfarihandlare framstår som ett typexempel på en strävande läsare. Han söker något annat än ett liv som utfattig småbrukare med folkskola som enda möjlighet till förkovran. Han drömmer om att bli författare och rymmer hemifrån för att upptäcka världen och nå sina mål: "Steget till kulturens värld var en avgrund. Jag var äregirig och ville ge röst åt det outtalade."³¹ Egnahemsägare skildras med förakt, det är vagabondlivet som lockar. Bonden Kjell Loväng i *På dessa skuldror* framstår i sin tur som ett idea-

28 Standardiserad formulering på försättsbladet i böckerna från *En bok för alla* 1976.

29 von der Grün 1976, försättsblad.

30 Nordkvist 1976, försättsblad.

31 Lo-Johansson 1976, s. 7.

listiskt exempel på den sociale ingenjören.³² Han är förnuftig, modern, rationell och progressiv, en bondson som vänder hemåt efter några år i staden för att få gården på fötter igen. Som en folkhemmets nybyggare rustar han byn för en modern tillvaro. Mot slutet av romanen funderar han på att ge sig tillbaka till stan efter att ha blivit av med fädernegården. Men hans bundsförvant Andreasson lyfter fram allt som Kjell har åstadkommit:

Inte ska Kjell lämna den by han redan gjort så mycket för. Det var han, som ordnade med skogsvården, med skogsvägarna, kvarnen, skolfrågan, vägbygget, slakteri- och mejeriföreningen, han skaffade en riktig avelstjur till byn, och han har vant bönderna att använda redskap som de förut inte trodde skulle kunna användas på deras hälliga åkrar. Kjell kom utifrån, hade varit borta och sett annat folk än byborna här, hade lärt sig en del. Han kom och liksom väckte de konservativa skogsbönderna här, som väl var arbetsamma och ärliga men som inte ville veta av den nya tiden med hastigare arbetstakt och samarbete bönderna emellan. [...] Här finns mycket ännu att uträtta.³³

Kjells aktivitet och förmåga till handlande driver berättelsen framåt. Att det rationella bondesamhället inte har plats för alla framgår redan av bokens första sidor när Kjell möter en grupp resandefolk. I en xenofobisk sekvens beskrivs de som argsinta, kaxiga och motbjudande. I romanen framstår utvecklingen som oundviklig. För Kjell finns inget alternativ till framåtsträvandet och ju hårdare han arbetar, desto bättre blir resultatet.

I dessa två romaner skildras karaktärer som är aktiva och har stora förhoppningar på framtiden, medan huvudpersonerna i de senare verken främst karakteriseras av passivitet och tvivel. Detta görs genom skildringar av relationer i olika stadier av sammanbrott, där vänner, grannar och makar inte förmår nå fram till varandra, samt av ett skoningslöst, alienerande arbetsliv i ett klassamhälle där kropp och sinne bryts ned.

I Tove Ditlevsens *Två som älskar varandra* skildras Torben och Inger som lever i ett kärlekslöst äktenskap i Köpenhamn:

32 Även tillkomsten av *På dessa skuldror* är ett resultat av en specifik typ av litteraturpolitisk åtgärd. Ett inte helt ovanligt sätt att få fram ny litteratur innan 1970-talets utökade stödssystem var roman- och novellpristävlingar initierade av tidningar, fackförbund eller studieförbund. 1941 utlyste LTs förlag en romantävling för att få fram verk som "böra behandla den svenska jordbruksbefolkningens liv och gärning i nutiden", se vidare Björn 1981.

33 Salje 1976, s. 244.

Hon tyckte synd om honom och hon föraktade honom. Det var hans lott att vara föremål för hennes kärleksfulla förakt, och hennes lott, hennes öde att vara hjälplöst bunden vid en man, vars minsta rörelse inverkade på hennes stämningar, hennes tankegång, hela tillvarons förlopp. Och på något sätt, tänkte hon sorgset, är vi från och med nu två människor som får nöja oss med varandra.³⁴

Paret saknar ekonomiska resurser att skilja sig, dessutom är de bundna vid varandra efter så många år tillsammans trots att de aldrig når fram till varandra. Det eviga arbetet med kärlek och relationsskapande löper som en röd tråd genom romanen. Torben vill, likt Lo-Johanssons gårdsfarihandlare, vara fri från det arbetet men förblir ändå bunden:

Tanken på frihet och oavhängighet hade sysselsatt honom nästan hela livet, och han hade skärskådat det ur alla synvinklar, tills han inte längre visste vad han ville med det. Det hade blivit ett envist, passivt motstånd mot varje slag av tvång; en nästan sjuklig rädsla för att binda andra människor, omotiverade brytningar med gamla vänner, svikna avtal, groll mot konventioner, och en inre ursinnig stegran inför varje krav som andra ställde på honom.³⁵

Medan Torben plågas av andra människor, upptäcker Karl i *Halt väglag* att han saknar förmåga att nå fram till andra. Hans liv kretsar kring det hårda och nedslitande arbetet. En ledig söndag märker han att han inte har något att ta sig för. Dottern är vuxen, han har ingen fritidssyssla och inga vänner:

Man lär känna folk och glömmer dem igen, man köper lotter och väntar vecka efter vecka på den stora vinsten, men den är och förblir en dröm. Sedan upptäcker man äntligen ett ölställe man trivs på och märker snart att den ena liknar den andra. Så småningom börjar man intressera sig för politik, går med i ett parti, och efter en tid undrar man vad det egentligen var bra för. Det är ju alltid bara samma personer som bestämmer och snackar omkull de andra, eftersom de inte begriper sig på det, som det heter. Om jag tänker efter, så har jag alltid sökt efter riktiga vänner. Man lär nog känna folk på krogen och inbillar sig så småningom att de är ens vänner, men i själva verket är man

34 Ditlevsen 1976, s. 141.

35 Ditlevsen 1976, s. 157.

knappt ens bekanta. Och i arbetet lär man också känna folk och får för sig att de är ens vänner, men de är bara arbetskamrater.³⁶

Det är en sorts alienation som kommer till uttryck, men Karls liv får tillfälligt en mening när han tar kampen mot företagsledningens svek efter att ha upptäckt att åkeriföretaget han arbetar på avlyssnar de anställda.

En än mer existentiell kris i misslyckandet med att nå fram till andra skildras i Karl Rune Nordkvists *En dag i oktober*. Romanen utspelar sig under ett dygn, det är ett kollektiv av röster som talar, men järnvägsarbetaren Johansson inleder och avslutar. Han får i uppdrag att mitt i natten ta sig ut längs med järnvägsspåren för att kontrollera om någon har fallit ur en vagn som hittats med öppen dörr. När han till slut finner ett mörkt bylte och ser en hand sticka fram går han baklänges tillbaka till banvallen. Att han aldrig kontrollerade huruvida mannen fortfarande var vid liv gnager i honom. Han vill gå och berätta för den förolyckades familj, åldrade föräldrar och syster, vad han har sett. Men det är först på natten som han i ett upprivet och förvirrat tillstånd ger sig ut. Han vågar till sist inte knacka på hos föräldrarna, men av en slump möter han den döde mannens syster, Ingrid, ute på vägen. Hon ber att få veta hur den döde hade sett ut. Johansson säger "Han låg som om han sov" och befäster därmed sitt förnekande av det egna agerandet vid olycksplatsen.³⁷

Även klassamhällets konsekvenser är en företeelse genom vilken romanpersonernas passivitet skildras i verken. När Karl i *Halt väglag* försöker få stöd av facket tar en konflikt vid, där han får allt svårare att reda ut vem som är vän och vem som är fiende. I början av romanen är han visserligen luttrad och cynisk, men tror ändå på samarbete med facket. Efterhand uppträcker Karl dock att facket är alltmer undfallande och i slutet framgår det att förbundet verkat i det tysta för att ta över företaget och därmed inte varit särskilt intresserat av att avslöja något negativt om verksamheten. Hans aktivitet och förmåga till handlande straffas med andra ord. Romanen utspelar sig i ett västtyskt samhälle med stora klasskillnader, och i romanens slutkapitel har huvudpersonen helt resignerat inför tillvaron.

Klassamhället påverkar även Torbens och Ingers äktenskap. Han är en alkoholiserad kritiker på dagstidningen och hon har gift sig nedåt, vilket tär på dem båda. Fastän Inger drömmer om att avsluta sina studier för att på så sätt uppnå ett större oberoende framgår det att ambitionen kommer stanna vid just en dröm.

³⁶ von der Grün 1976, s. 176.

³⁷ Nordkvist 1976, s. 190.

I *En dag i oktober* kännetecknas huvudpersonerna av att de har olika drömmar och förhoppningar om livet som de inte måttat med att uppfylla. De har gjort så gott de kan, men deras kroppar är slitna och värker på grund av arbete. Johansson tänker:

I regn, i snö, i sommarhetta och bitande januariköld hade han fullgjort sin uppgift, granskat spår och växlar, skrivit rapporter och utfört mindre reparationer. Som belöning för sin plikttrogenhet hade han fått reumatisk värk i knä och armbågsleder, och plågades dessutom av ryggsmärtor som förvärrats sedan han fått en tyngre dressin. Men allt sådant hörde samman med de flesta kroppsarbeten, och han klagade inte utan tog det som ett nödvändigt ont som skulle följa honom till den sista dagen i livet.³⁸

Järnvägsarbetarnas kroppar bryts ned, men det visar sig vara lönlöst att tala med facket som inte vill genomdriva ordentliga förändringar, så som de gjorde förr. Arbetarnas situation visar på en kapitalistisk logik, där det helt enkelt är för sent för förändring. I både *Halt väglag* och *En dag i oktober* framkommer en besvikelse gentemot fackförbunden, något som kan förmodas ha stor tyngd för läsaren satt i relation till romanens paratext som framhåller författarnas arbetslivserfarenhet.

Bonden Loväng i *På dessa skuldror* gestaltar i detta sammanhang en förnuftstro och rationalism som de andra verken snarare vänder sig mot. I den av framtidstro präglade *Gårdfarihandlaren* är det de hemfasta – representanter för en äldre samhällsordning – som får symbolisera något oönskat. De övriga romanerna skildrar, som det har framgått, människor vars förmåga till handling eroderas och bryts ned. Sensmoralen är att hårt arbete inte nödvändigtvis för med sig något positivt. På så sätt kan fyra av fem romaner sägas ge uttryck för det motstånd mot välfärdssamhället som Tenngart har identifierat.³⁹ De kan läsas som samhällskritiska, och deras huvudpersoner agerar irrationellt, individuellt och onyttigt. Romanerna återutgavs i ett sammanhang med en tydlig inramning. Inom ramen för den specifika utgivningsverksamheten kan de betraktas som symboler för en specifik estetisk riktning för att uppfylla ett uttalat kulturpolitiskt syfte. Därmed blir de sammanhang som verken först publicerades i och författarens eventuella intentioner mindre relevanta. Utöver det specifika syftet fanns det även i stiftelsens verksamhet, genom fackförbunden, en till stora delar socialdemokratisk tolkningsmatris, vilket sannolikt har påverkat urvalet. Att fackförbunden beskrivs som undfallande och som oförmögna till handlande i två av romanerna utgör i den meningen en pikant aspekt av förlagets första utgivning.

³⁸ Nordkvist 1976, s. 8.

³⁹ Tenngart 2010.

AVSLUTANDE REFLEKTION

Min analys av *En bok för alla* s förlagsverksamhet som ett kulturpolitiskt redskap visar att urvalet dikterades av en strävan att balansera på precis rätt nivå av underhållning och eftertanke med målsättningen att göra tilltänkta läsare till aktiva boklånare och bokköpare. Utgivningsverksamheten ger uttryck för en pragmatisk hållning till litteratur. Man kan här dra en samtida parallell. En liknande rörelse ägde rum i folkbiblioteksvärlden, där man konstaterade att beståndet på folkbiblioteken behövde hålla en hög kvalitativ nivå samtidigt som man började experimentera med att köpa in mer populär och lättillgänglig litteratur, vilket ledde till fler utlån.⁴⁰ Att dessa avsteg från en lång tradition av smakfostran från studieförbundens och folkbibliotekens sida blev möjliga på 1970-talet berodde på en rad olika samverkande faktorer. I detta sammanhang bör kritiken mot folkbildningsrörelsens fostrande attityd mot sina egna medlemmars kulturella intressen särskilt nämnas.⁴¹ Även den kulturpolitiska diskussionen hade förändrats från ett fokus på paternalistisk smakfostran till att i viss utsträckning intressera sig för individens utgångspunkter och intressen. En bok för alla kan i ljuset av den utvecklingen ses som en kombination av motstridiga önskemål som i grunden utgjorde en form av målkonflikt. Det fanns en vilja att forma läsaren, men också en förståelse för att möta läsaren där hon var.

Det var dessutom en specifik typ av läsare som skulle lockas av utgivningen, nämligen den läsovana. Resultatet blev, i den första utgivningen, fem konventionellt berättade realistiska romaner. Det ligger i linje med studieförbundens cirklar under 1960- och 1970-talen, som kan ses som en kontext till den välfärdsbaserade kulturpolitiska estetiken som *En bok för alla* skulle bidra till att sprida. I studiecirkelarna diskuterades litteratur sällan utifrån estetiska perspektiv. Litteraturen användes för att levandegöra historiska skeenden och studiehandledningarna kunde handla om att leva sig in i romanfigurernas agerande, eller att jämföra sitt eget liv med romankaraktärernas.⁴²

Förlagets ägandekonstruktion medverkade till att mer aktivt forma en estetisk för den välfärdsbaserade kulturpolitiken än vad som dittills varit möjligt i 1970-talets nya kulturpolitik. Från ett statligt perspektiv fanns det en tydlig gräns: det offentliga skulle stötta högkvalitativ konst och litteratur, men det var inte upp till politiker och tjänstemän att avgöra vad som var kvalitet. Genom *En bok för alla* kunde den socialdemokra-

⁴⁰ Lindsköld & Hedemark 2023.

⁴¹ Se Bengt Nermans kritik i Nerman 1962.

⁴² Östling, Jansson & Svensson Stringberg 2022, s. 224.

tiska kulturpolitiken realiseras på ett mer offensivt sätt än vad som var möjligt genom den faktiska kulturpolitiken. Det kan betecknas som en kulturpolitik på entreprenad.

De estetiska uttryck som framträdde som viktigare än andra i förlagets navigation mellan god smak och brett tilltal var underhållande berättelser och, som det sägs i den allmänna beskrivningen av förlaget, att det skulle handla om "verkliga människor". Det senare kriteriet kan tas som intäkt för att realism var det som förordades. I romanerna skildras människor som sliter och vars kroppar tar stryk av arbete och åldrande. De försöker nå fram till varandra, men misslyckas. Innehållsmässigt visar därmed förlagets första urval på en ambivalens till välfärdssamhällets framgångssaga. Det tillåts vara komplicerat. För att vända åter till Hedenius kan man säga att flera av romankaraktärerna ställs inför välfärdsstatens tomhet på idéer, men är för nedbrutna av arbete och alienering för att kunna tillfredsställa sina andliga behov. Det moderna arbetslivet gjorde det omöjligt att drömma om andra sätt att leva.

Romanerna bidrar därmed med ett utrymme för att tänka annorlunda gentemot välfärds politikens förhärskande rationalism, men även för att tänka annorlunda gentemot de ramar inom vilka romanerna presenterades: Litteraturfrämjandets och den dåvarande kulturpolitikens ideal, enligt vilka strävande läsare skulle formas för att aktivt förändra sig själva och sin omgivning. Fastän sådana karaktärer får ta plats i Lo-Johanssons och Saljes romaner mötte läsaren även romankaraktärer som gjorde precis tvärtom. I motsättningen mellan aktiv och passiv uppstår en komplexitet i den välfärdsbaserade kulturpolitikens estetik, ett motstånd såväl mot rationalismen som mot utopin.

REFERENSER

Arkivmaterial

Stiftelsen Litteraturfrämjandets arkiv finns tillgängligt via Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Stockholm.

Brev från Rune Ovik till stadsbibliotekarie Bengt Holmström 9/6 1977.

Stiftelsen Litteraturfrämjandet, förlagsrådet, protokoll 8/7 1976.

Stiftelsen Litteraturfrämjandet, styrelseprotokoll 27/1 1976.

Stiftelsen Litteraturfrämjandet, styrelseprotokoll 24/6 1976.

Stiftelsen Litteraturfrämjandet, styrelseprotokoll 22/7 1976.

Stiftelsen Litteraturfrämjandet, "Till riksdagens ledamöter för information" 26/3 1976

Stiftelsen Litteraturfrämjandet, "Riktlinjer för Litteraturfrämjandets förlagsenhet" 13/9 1976.

Tryckta referenser

- Agrell, Beata 2014. "Efter folkhemmet: välfärd, ofärd och samtalets estetik i svensk prosalitteratur under 'rekordåren' på 1960-talet", *Edda* 114, s. 3–16.
- Ambjörnsson, Ronny 2017. *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930*, 4:e utökade upplagan, Stockholm: Carlssons.
- Bennich-Björkman, Li 1991. *Statsstödda samhällskritiker. Författarautonomi och statsstyrning i Sverige*, Uppsala: Tiden.
- Björn, Karl-Fredrik 1981. *Sjung dig själv en sång. En bok om Sven Edvin Salje*, Stockholm: LTs förlag.
- Ditlevsen, Tove 1976. *Två som älskar varandra*, ny utg., Stockholm: En bok för alla från Litteraturfrämjandet.
- Furuland, Gunnel 2018. "Billigbokens förändringar 1940–2017 från folkböcker till pocketserier" i Johan Svedjedal red., *Böckernas tid. Svenska Förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943*, Stockholm: Natur & Kultur, s. 275–336.
- von der Grün, Max 1976. *Halt väglag*, ny utg., Stockholm: En bok för alla från Litteraturfrämjandet.
- Hedenius, Ingemar 1961. *Liv och nytta*, Stockholm: Bonniers.
- Hirdman, Yvonne 2000. *Att lägga livet tillrätta. Studier i svensk folkhemspolitik*, 2 uppl., Stockholm: Carlsson.
- Lindsköld, Linnéa, Erik Erlanson & Peter Henning 2023. "Mot den läsande människans aktivering. Humanistisk kunskap i 1900-talets kulturpolitik", i Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg red., *Humaniora i välfärdssamhället. Kunskapshistorier om efterkrigstiden*, Stockholm & Göteborg: Makadam, s. 291–309.
- Lindsköld, Linnéa & Åse Hedemark 2023. "Changes in the governance of the reading subject: Swedish reading policy ca 1949–1984", *International Journal of Cultural Policy*, doi: 10.1080/10286632.2023.2187052.
- Lo-Johansson, Ivar 1976. *Gårdsfarihandlaren*, ny utg., Stockholm: En bok för alla från Litteraturfrämjandet.
- Mai, Anne-Marie 2013. "At holde samfundet levende og bevægeligt. Om forholdet mellem litteratur og velfærdsstat i Danmark", *European Journal of Scandinavian Studies* 43:2, s. 203–216.
- Nerman, Bengt 1962. *Demokratins kultursyn*, Stockholm: Bonniers.
- Nordkvist, Karl Rune 1976. *En dag i oktober*, ny utg., Stockholm: En bok för alla från Litteraturfrämjandet.

- Pettersson, Lars 1985. "Utgivningen – titelval och upplagor", i Hans-O. Johansson & Lars Petterson red., *En bok för alla – från förlag till läsare. Rapport från 1985 års utvärdering*, Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, s. 197–209.
- Riksdagens protokoll 1975/76:132.
- Salje, Sven Edvin 1976. *På dessa skuldror*, ny utg., Stockholm: En bok för alla från Litteraturfrämjandet.
- SOU 1974:5. *Boken*.
- Stahre, Sven-Arne 1976. "Början till något nytt", *Land* 9/2 1976.
- Stiftelsen Litteraturfrämjandet 1973. *Boklotteriet tjugofem år 1948–1973*, Stockholm: Stiftelsen Litteraturfrämjandet.
- Tenngart, Paul 2010. *Romantik i välfärdsstaten. Metamorfosförfattarna och den svenska samtiden*, Lund: Ellerström.
- Östling, Johan, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg 2022. *Humanister i offentligheten. Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden*, Göteborg: Makadam förlag.